YER VƏ İNSAN
Beynəlxalq multidisiplinar elmi-nəzəri jurnal
International multidisciplinary scientific - theoretical journal
01 (25) 2026 (səh./p. 91-99)

UOT 398; 801.8
DOI:10.30546/25194011.2026.101.6.1.167

ANADOLU VE AZERBAYCAN KARAPAPAK TÜRKLERİNİN "ŞAH BEZEME" GELENEĞİ

DOÇ. DR. İLHAME GESEBOVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü

E-mail: ilhame92@mail.ru
ORCİD:0009-0002-7419-9182

ÖZET

Karapapak ve Terekeme adlarıyla bilinen Türkler aynı grup olup yaşadıkları bölgede her iki adla da anılmaktadırlar. Karapapaklar veya Terekemeler, günümüzde Gürcistan'ın Borçalı, Azerbaycan'ın Gence, Tovuz, Kazak ve Gedebey bölgelerinde, İran'ın Sulduz ve Türkiye'nin Kars, Ardahan, Ağrı, Muş, Sivas, Amasya ve Tokat şehirlerinde yaşamaktadırlar. Muhtelif dönemlerde Azerbaycan, Gürcistan ve İran Türk devlet veya hanedanları yanında büyük güç odakları olmakla birlikte Kazak- Şemseddin Hanlığı, Borçalı Sultanlığı gibi hanlık ve sultanlık da kurmuş olan Karapapaklar, bugün topluluk halinde beş ülkede yerleşiktir.

Türk halklarının düğün geleneyi onun tarihinin, kültürünün, eləcə də folklorunun taşıyıcısıdır. Evlilik gelenekleri yörelere göre farklılık gösterse de geçmişten bugüne süregelen kültürel birikimi içermektedir. Borçalı, Gence, Tovuz, Gedebey, Kazak, Kars, Ardahan, Sivas, Tokat, Amasiya, Ağrı gibi yirlerde yaşayan Karapapak Türklerinin sürdürdüğü bi çok farklı düğün gelenekleri ile yanaşı "şah kaldırma geleneği" de, düğün geleneklerinin değişmesiyle birlikte yok olmaktadır. Ancak bu geleneğ köy düğünlerinde bi şekilde devam etmektedir. Azerbaycanın Kazak ilçesinde, Ağrı'nın Taşhcay ilçesinde, Karsta, "Şah Bezeme" geleneği bazı deyişikliye uğrasa da yüz yıllardır devam ediyor.

"Şah kaldırma" geleneğinin örneğinde arkaik inanışların bugün uygulanmasına yönelik bir tespitte bulunulmaktadır. Buna bağlı olarak şah kaldırma geleneğindeki birçok uyğulamayla eski Türk topluluklarında görülen çeşitli kültürel kabul ve retler arasında ortaklık görünmektedir. Şah ağacındaki üremeye yönelik unsurlarla da bir çeşit bolluk bereket töreni çağrışımı bulunmaktadır. Muhtelif dönemlerde ortaya çıkan Şah kaldırma geleneği için hazırlanan "şah ağacı" ve törenin uyğulanması derinlemesine incelendiğinde, bu gelenek eski inanışın sembolleştirilmiş bir uyğulama şekli olarak düşünülebilir.

Ağrı'nın Taşhcay ilçesine bağlı Yukarı Toklu köyünde yapılan düğünlerde, "Şah Bezeme" geleneği günümüzde'de devam ediyor. Taşlıçay ilçesine 9 kilometre uzaklıkta bulunan Yukarı Toklu köyünde yüz yıllar öncesine dayanan "Şah Bezeme" geleneği devam ettirilerek yeni nesillere aktarılıyor. Özelilikle Karapapak köylerinde devam eden bu gelenek düğünlere renk katıyor. Azerbaycanın bazı yöreleri'nde düğünlerde "şah kaldırılır". Kazak ilçesinin Çaylı köyünde daha farklı geleneklerele şah bezedilir. Bezedilmiş şah lopalarla, zurna-balabanla getirilir. Bu aynılık Yukarı Toklu köyünde de izlenilmektedir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Karapapak, Kazak ilçesi, düğün geleneyi, Şah bezeme

GİRİŞ

Karapapaklar veya Terekemeler, günümüzde Gürcistanın Borçalı, Azerbaycan'ın Gence, Kazak ve Gedebey bölgelerinde, İran'ın Sulduz ve Türkiye'nin Kars, Ardahan, Ağrı, Muş, Sivas, Amasya ve Tokat şehirlerinde yaşamaktadırlar (Aslan-Aslan 2012: 101). Muhtelif dönemlerde Azerbaycan, Gürcistan ve İran Türk devlet veya hanedanları yanında büyük güç odakları olmakla birlikte Kazak- Şemseddin Hanlığı, Borçalı Sultanlığı gibi hanlık ve sultanlık da kurmuş olan Karapapaklar, bugün topluluk halinde beş ülkede yerleşiktir ve Karapapaklar'ın, Kıpçak Türklerinin bir alt uruğu olduğu [Kafkasyalı, 2012: 269] yayğın görüşlerdendir.

Geçiş dönemlerinden biri olan evlilik gelenekleri yörelere göre farklılık gösterse de geçmişten bugüne süregelen kültürel birikimi içermektedir. Anadolu'da bugün yoğun olarak Kars, Ardahan, Sivas, Tokat, Ağrı, Muş gibi illerde yaşayan Karapapak Türklerinin sürdürdüğü "şah kaldırma geleneği", düğün geleneklerinin de değişmesiyle birlikte yok oluş sürecine girmiştir. Ancak geleneği koruma ve sürdürme amacıyla köy düğünlerinde bir şekilde devam ettirilmektedir.

Şah bezeme/Şah kaldırma geleneği Anadolu'da yalnızca Karapapak türklerinde görülen bir gelenektir. Sürdürülen şah bezeme, şah kaldırma geleneği, düğün geleneklerinin de değişmesiyle birlikte yok oluş sürecine girmiştir. Ancak geleneği koruma ve sürdürme köy düğünlerinde devam ettirilmektedir. Metropollerdede yer yer geleneklere bağlılığı sürdürme bağlamında devam etmektedir. Şahın meyvelerle süslenmesi; bolluğu ve bereketi, gelin ve damat şahının baş üzerinde taşınması; sevgi ve sayğıyı, şahın en önde taşınması onurlu ve özgür bir geleceğin temsilidir.

"Şah kaldırma" bir çeşit bolluk bereket töreni çağrışımı bulunmaktadır. Muhtelif dönemlerde ortaya çıkan Şah kaldırma geleneği için hazırlanan "şah ağacı" ve törenin uygulanması derinlemesine incelendiğinde, bu gelenek eski inanışın sembolleştirilmiş bir uygulama şekli olarak düşünülebilir. Canlılığı, bərəkəti təmsil edən ağacla bağlı inanclar vardır. kainat yaranandan bəri Tanrının insanlara bəxş etdiyi hava və su kimi nemətlərdən əlavə ağaclar, yaşıllıqlar da böyük əhəmiyyəti ilə seçilir. Sağlam həyatın mənbəyi olan yaşıllıqların rolunu, əhəmiyyətini qiymətləndirən bəşər övladı ağacsız həyatın mümkünsüzlüyünü görərək onu müqəddəs hesab bilib, tarixin müxtəlif dövrlərində ağaca etiqad da edib. Gendalın sözlərinə görə, "İnsan çevrilmiş bitkidir". Ağac mövzusu ümumilikdə fəlsəfi gəlişmələr nəticəsində qarşımızda dayanır. Belə ki, ilk insan olan Adəm formaca ağac olub. Təbii ki, bu da bir fəlsəfi fikir yürütümüdür. Ağacla bağlı İncildə, Tövratda, Quranda eyhamlar vardır. Qədim Türklərdə, eləcə də Azərbaycan türklərində də ağac yol metaforası idi. Türklərdə də, Azərbaycan türklərində də ağac uzunluq ölçü vahididir.

Gelenekteki bolluk ve bereket sembolleri, eski bir devlet törenindeki kutsallaştırmanın benzer formu ve mitolojik birçok unsur, düğünün kutsalın kabulüne sunulduğunu ve kutsal bir evlilik ritüelinin uygulandığını göstermektedir. "Şah kaldırma" Karapapak Türklerinde uygulanmaktadır. Karapapak ve Terekeme adlarıyla bilinen Türkler aynı grup olup yaşadıkları bölgede her iki adla da anılmaktadırlar (Tanrıverdi, 2009: 2).

Bir qayda olaraq, şaxı həm oğlanın, həm də qızın yaxın dostu, rəfiqəsi bəzəyərdi. Bunlar da toyda sağdış olardılar. Qızın rəfiqəsi tərəfindən qaldırılan şax, onun toyu günü, yaxud da toyunun axşamı olardı. Şaxda iştirak edən adamlar toya qarışar, şənlikdə əsas iştirakçı olardılar (bir qayda olaraq, Azərbaycan toylarında qız oğlan evinə gəlməmişdən qabaq onun özünün toyu olar, sonra isə əsas toya-oğlan evində olan toya gətirilərdi). Oğlanın sağdışı tərəfindən "şax" qaldırılıb, böyük izdihamla təzə bəyin evinə gəldikdən sonra gəlini gətirməyə gedərdilər. Şax qaldırma izdihamı Azərbaycan toylarının ən maraqlı səhnələrindən biridir. Əvvələn bu izdihama on günlərlə hazırlıq işləri aparılardı. Şax adlandırdıqları bəzədilmiş ağacın üstündə ən nadir şirniyyat, bəzək şeyləri, əl işləri nümunələri olardı. Azərbaycan qadınlarının sənətkarlıq qabiliyyətini nümayiş etdirən tikmələr, əl dəsmalları, naxışlı corablar və sairələrdən "Şaxın" bəzədilməsində istifadə olunardı. Daha sonra "Şaxın" hər tərəfinə səliqə ilə düzülmüş şamlar onun gözəlliyini daha da zinətləndirərdi. Şaxı "şax qaldıran" oğlanın və ya qızın yaxın dostu götürər və onunla yanaşı gedərdi. Dəstənin başında isə uzun bir ağacın başında lopa alovlanardı. Lopanın məşəl kimi yanan hissəsindən bir qədər aşağı kənara uzadılmış budaqdan sapa keçirilmiş fındıq, iydə sallanardı. Lopa tutan şəxsin əlində isə bir neçə nəmər (hədiyyə) olardı. Elin yaxşı tüfəng atan adamları müəyyən olunmuş yerdə, lopa işığında, həmin fındıq və iydəyə güllə atardı. Kim birincilik qazansa, sağdış tərəfindən hazırlanmış nəməri (hədiyyəni) alardı. Bəzədilmiş şax izdihamla oğlan evinə daxil olardı. Bundan sonra onlar ömürlərinin sonuna kimi "şax qardaşlıq" adlanardılar. Həmin toyda bəylə gəlindən sonra ən hörmətli şəxs şax qaldıran oğlan və qız olardı.

Toyu olan qızın bacılığı, bir qayda olaraq, "şax" qaldırır. Şaxqaldırma geniş yayılmış bir adətdir. Taxtadan düzəldilmiş lövhənin üstünə güzgü, şam, parça, şirni, meyvə bərkidilmiş noğul və s. bəzədilir. Onu bəzəmək xüsusi zövq tələb edir. Əgər toyu olan qızın bacılığı ərə gedibsə, gəlin olduğu evdən ona "şax" qaldırır.

Qızın bacılığıgildə süfrə açılır, şax bəzədilir. Şaxa qohum-əqrabalardan dəvət olunur. Qız evində toy məclisində olan cavanlar oynaya-oynaya bacılığıgilə gəlirlər. Yeyirlər, içirlər və oynayarlar. Axşam təxminən saat 20:00-da, oğlan evindən cavanlar qız şaxına gəlirlər. Mərasimə bəy və qardaşlıq gəlirlər. Həyətdə "lopa" yandırır, tonqal qalayır və oxuyub-oynayırlar. Sonra da şahı götürüb çala-çala, tüfəng ata-ata qız evinə gəlirlər. Qız evində də yeyib-içib

şənlənirlər. Borçalıda yaşayan Karapapaq türklərindən aldığımız informasiyalara əsaslansaq söyləyici Mahmud Kamaloğlunun dediklərinə görə: Şax istər qız evində, istərsə də oğlan evində toyun sonuncu günü, yəni toy qurtaran axşam sağdış və soldışdan birinin evindən qaldırılır.

Toyçular (musiqiçilər), axşam düşəndə toy sahibinin evindən çalına-çalına şax qaldırılan evə gedir. Şax çıxan evdə zurna-balabançılar bir xeyli çalarlar, şaxı gətirməyə gedənlər oynayarlar. Bu arada da şaxın qaldırılması hazırlığı görülər. Şaxı əvvəlcədən seçilmiş fiziki cəhətdən güclü olan gənc oğlanlar götürürlər. Çünki inanca görə yol boyu onu başqası əvəz edə bilməz və ya yolda şax yerə qoyulmaz.

Bəylər şaxın arxa tərəfində düzülürlər. Yengə bəyin hər iki əlinə dəsmal bağlayar, sonra onun şamını yandırar. Şamı 3 dəfə yandırıb söndürürlər. Şamı yengə yandırmalıdır. Küləkli havada bunu icra etmək bir o qədər də asan olmur. Yol boyu əlində zoğal çubuğu olan şaxı qoruyan 4-5 gənc olur. Bunlara Borçalıda "toybavaları" deyirlər. Onlar şaxın qoruyucularıdır, şaxı toy evinə qədər qoruyurlar. Əgər şaxdan kimsə bir meyvə oğurlasa qoruyucular üçün ayıb sayılır. Yol boyu şax lopaların eşliyi ilə aparılır.

Şax gətirənlər toy evinə yaxınlaşdıqda şaxın qabağını kəsirlər. Qabaq kəsən gənclər bəyə şərt kəsirdi, ya güləşməlisən ya da nəmər verməlisən. Şax bəy evinə yaxud gəlin evinə çatdıqda həyətdə şaxın ətrafında oynayardılar. Bəyin əlində olan şam söndürülməzdi. Mütləqdir ki, şam yanıb qurtarsın. Şam bitdiyində gənclər bəyi oğurlayar və döyərdilər. Bunu bilən bəy əlindəki şam sönər-sönməz qaçardı [söyləyici Mahmud Kamaloğlu. 21.08.2025].

Ağrı'nın Taşhcay ilçesine bağlı Yukarı Toklu köyünde yapılan düğünlerde, "Şah Bezeme" geleneği devam ediyor. Taşlıçay ilçesine 9 kilometre uzaklıkta bulunan Yukarı Toklu köyünde yüz yıllar öncesine dayanan "Şah Bezeme" geleneği devam ettirilerek yeni nesillere aktarılıyor. Özelilikle Terekeme (Karapapak) köylerinde devam eden bu gelenek düğünlere renk katıyor.

2014 yılında Mardin'in Nusaybin ilçesinde vatani görevi yaptığı sırada tanıştığı Kezban ile hayatını birleştiren Mücahit Karahan'ın düğününde yapılan Şah Bezeme geleneği büyük bir heyecana neden oldu. Oldukça coşkulu başlayan düğünde damat ve arkadaşları sağdıcın evinde büyük bir özveri ile hazırlanan Şah Bezemesini almaya gitti. Tekbirler ve salavatlar eşliğinde sağdıcın evinden alınan Şah Bezemesi damadın evine getirildi. Bu sırada damat ve sağdıç arkadaşlarından dayak yememek için eve doğru kaçıyor. Köylüler daha sonra düğün yerine getirilen Şah Bezemesi ile birlikte halay çekerek eğleniyor.

Köyde ikamet eden damat yakını 60 yaşındaki Turan Baydar, Şah Bezemesinin çikolata, meyve, şeker ve kuruyemişlerden oluşturulduğunu söyledi. Şah'ı herkesin yapamadığını bu işi iyi bilen kişilerin yaptığını belirten Baydar, şah yapmanın tecrübe ve emek gerektiren bir iş olduğunu vurğuladı. Baydar, "Eskiden bizim düğünlerde davul ve zurna vardı. Güzel halaylar çekiliyordu. Bizim düğünlerde şah kalktığı zaman herkes şenlikle ve hep birlikte kalabalık bir şekilde gidip Şah'ı alıyorduk. Şimdiki düğünlerde orkestra çıktı, her şey bozuldu. Biz Şah Bezemesini sağdıçın evinde bezerdik. O meyveyi sağdıç alırdı. Geleneklerimizde Şah için kullanılacak malzemeleri gelin tarafının yengesi vermekteydi. Sağdıçın iç giyimini, gömleğini hepsini gelin tarafı alıyordu. Ben şu an 100 yıl öncesini söylüyorum. 60 yılda gördüğümüz gelenekler bunlardır" dedi.

Eskiden düğünlerin daha güzel olduğunu ve düğünlerde halayların oldukça uzun olduğunu hatırlatan

Baydar, "Eskiden gelinin üstüne takı taktığın zaman gelin para ve altınlardan dolayı gözükmezdi. Şimdi takı da kalktı, geleneklerden çıktı. Eskiden gelin düğünde oynadığı zaman, damat, köylüler ve akrabalar gelinin üstüne para takarlardı. Şah Bezemesi 4 çeşit elma ağaç dalından oluşuyor. Bu 4 ağaç dalının altına tahta bırakıp dalları dik ve sağlam bir şekilde yaptıktan sonra her birinin başına bir elma bırakıyoruz. Şah Bezemesinin geri kalanına ise gofret, üzüm, şekerleme ve Türk bayrağı ile süsleriz.

Türk bayrakları ile birlikte şahımızı damadın evine götürüyoruz. Damadı eve bıraktıktan sonra şahın etrafında oynuyoruz. Daha sonra şah'ı eve götürürler. Kız tarafından yenge şah'ın parasını öder, her şey orada biter" şeklinde konuştu.

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini özündə əxz etdirən fərqli toy adətləri olduğu kimi hər bir bölgənin də özünəməxsusluğu vardır. Azərbaycan xalqının toy adətləri onun tarixinin, mədəniyyətinin eləcə də folklorunun daşıyıcısıdır. Bölgələrin özünəməxsus adətləri, toyları və yas mərasimləri olduğu kimi Qazax bölgəsi də öz fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Azerbaycanın Kazak ilçesinde "Şah bezeme", den çok "Şah kaldırma" denilir. 1990 yıllarına kadar duyunlerde daha çok olurdu. Köylerde demek olar ki, tüm düyünlerde ister oğlan düyünü, isterse de kız düyününde mutlaka "Şah kaldırılardı". 1990 yıllardan günümüze kadar bu gelenek demek olar ki, unutulmaya doğru gediyordu ki, 2 senedir artık insanlar düyünlerde bu geleneyi yaşatmaktadır. Bu da onu gösterir ki, halk öz keçmişine ve keçmişteki düyün geleneklerine sadik kalmakta devam ediyor. Kazak ilçesinde düyünlerde Şah ağacı belli kişilerin evinde olur. Her evde Şah ağacı olmaz. Önceden Şah ağacdan olardı. Şahın üzerine mutlaka elma taxılar, en bahalı çikolata ile bezediler. Bundan elave Şahın üzerine nemer taxılar ki, bu da qarşı tərəfə paylanılır.

Yaratılışa dair bu inanışla şah kaldırma geleneğinde dokuz dallı ağacın hazırlanması ve şah ağacına elma geçirilmesi arasındaki benzerlik, toplumun çok eski zamanlarındaki inanışı icra ettiğinin kanıtı niteliğinde olabilir. Kadına doğurganlığın verildiği inanışa, bu evlilik geleneğinde şah ağacına yerleştirilen elma ile gönderme yapılmakta, doğurganlığın ve bereketin sembolü tam anlamıyla toplumun kolektif bilinci sayesinde aktarılmaktadır. Elma ile birlikte şah bezeme sırasında kullanılan meyvelerden bir diğeri ise nardır. Nar, arkaik inanışlara göre birçok anlam içerse de buna yönelik en yaygın inanışlar evlilikle ilgilidir. Azerbaycan coğrafyasında narın sembolik anlamından Mehmet İsmail: "Burada hâlâ oğlanlar evlenmek istedikleri kızlara sevgi simgesi olan olğunlaşmış nar gönderirler. Yeni evlenenlerin ayaklarının altında nar atarlar ki, onlar bolluk içinde ve bahtiyar yaşasın, nikâhları nar gibi bütün olsun, bozulmasın. Birçok yeri, kutsal mekânı narla süslerler."(İsmail, 2008) şeklinde bahsetmektedir. Yine narın sembolik anlamına yönelik olarak: "Mitolojilerde nar, ruhun ölmezliğinin, verimliliğin, bolluk ve refahın, üretkenliğin ve çoğalmanın sembolü, yeniden doğuşun, evliliğin, yaşam ve ölümsüzlüğün simgesidir. Ayrıca insan sağlığının, zenginliğin, doğurganlığın, doğa verimliliğinin de sembolü kabul edilmiştir" (Cerrahoğlu, 2012) görüşü belirtilmektedir. Görüldüğü üzere nar daha çok evlilik ritüeli bağlamında bir sembolik anlam taşımakta ve bir evlilik ritüelinde yer alan şah kaldırma geleneğinde de çoğalmaya yönelik bir anlamı işaret etmektedir. Şah ağacında bulunan meyvelerin yanı sıra şah kaldırma sırasında şah alayının bünyesinde de arkaik inanışlara dayalı unsurlar bulunmaktadır.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində, Ağsu rayonunun Kalva kəndində yas mərasimində "şah bəzəmə" ənənəsi toylarda olmayıb. Folklorşünas Elçin Qaliboğlunun söylədiklərinə görə 1945-ci il may ayının 10-da əmisi 35 yaşında zəhərlənib dünyasını dəyişib. 3 aydan sonra meyidi tapılan əmisinin dəfn törənində xüsusi olaraq atı qırmızı rəngdə bəzəyib, üstünə "şah" bəzəyib qoyublar. Qədin türk törəsinə görə gənc adam dünyadan köçərsə at bəzədilirmiş ki, bu da şah bəzəmə sayılırmış. Gənc ikən ölən insanın ölüm törənində atın bəzədilməsi muradla bağlıdır. Muradına çatmayan insanlar dünyadan nakam köçərsə onların yas törənində atı bəzəyib cənazənin qabağında apararmışlar. Həmin adı çəkilən köydə hətta "Şah bəzəmə" yə aid qarğışlar var. "Görüm sənin şahını bəzəyim", "meyidin gəlsin, şahını bəzəyim" kimi qarğışlar işlədilirmiş. Bəzən isə "şahi gəlmiş filankəs", "kürəyinin arası yansın, şahın gəlsin" kimi bəd dualar edirmişlər. Bacı qardaşına bəddua edən zaman, "görüm şahını bəzəyim", bir qız digərinə qarğış edərsə "görüm qardaşının yasında şah bəzəyim" deyirmiş. Günümüzdə artıq bu kimi qarğışlar, bəddualar demək olar ki, işlənilmir. Həmin bölgədə toylarda şah bəzədilməyib, sadəcə qarğışlarda yaşadılıb.

Azərbaycanın "Ağdərə" ilçəsi, İmarət-Qərvənd köyündə düyünün ən maraklı merhelesi "Bəy tərifi" hesab olunur. "Bəy tərifi"ndə "Şax bəzəmə" olduqca maraqla keçərdi. "Şah bəzəmə" müəyyən bir ağac budağından hazırlanmış vəziyyətə salınıb şirniyyatlarla bəzədilərdi. "Bəy tərifi" mərhələsində bəy "sağ dışı" və "sol dışı"nın əhatəsində toy mağarına daxil olub öz yerində oturduqdan sonra bəzədilmiş şaxı bəyin masasının üstünə qoyardılar. "Bəy tərifi" qurtarıb toy sona çatdıqda şaxı bəzəyən şəxs tərəfindən qiymət qoyular və ənənəyə görə, əsasən,

"sağ dış" qiyməti (xələti) ödəyib şah bəzəyəndən xeyir-dua alardı. Bu ənənə Ağdərə ilçəsində ötən əsrin 90-cı illərinə-işğal olunana qədər yaşadılıb. Bu mərasim düyünlərin hamısında olmasa da, təqribən 3 düyündən birində icra edilirdi (söylədi: Dr. Aydın Mustafayev).

Milli dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin qorunmasında, olduğu kimi yaşadılmasında və gələcək nəsillərə ərməğan olunmasında Şahbuz rayonunun Kükü kəndinin adı xüsusilə çəkilir. Kəndin toy adətləri öz səciyyəvi cəhətləri ilə başqa regionların toylarından fərqlənir. Belə ki, kəndin toylarını fərqləndirən, maraqlı edən "Şax bəzəmə" adəti var. Bu adət qədimlərdən kənd toylarının yaraşığı olub və bu gün də gənc nəsil tərəfindən bu adətin unudulmasının, yaddan çıxmasının qarşısı alınır. Kükü kənd mədəniyyət evinin bədii qiraət dərnəyinin üzvü Günel Vəliyeva hazırda şax bəzədilməsi ilə məşğul olur.

"Şax bəzəmə" üçün əvvəlcə şaxın özünü düzəltmək lazımdır. Şaxı düzəltmək heç də asan başa gəlmir. Onun üzərinə bir neçə kiloqram ağırlığında müxtəlif şirniyyatlar və bəzək əşyaları, hədiyyələr bağlandığı üçün bu işin öhdəsindən vaxtilə kəndin ən yaxşı ustaları gəliblər. Kükü kənd sakini Mükərrəm Hüseynov da 80-ci illərdə bu işin ən yaxşı ustası kimi kənd sakinləri arasında ad-san qazanıb. Onun düzəltdiyi şaxı kəndin qız-gəlinləri bəzəyərək neçə-neçə toylarda ortalığa gətiriblər.

"Şax bəzəmə" zamanı onun yanlıqlarına bəyə və gəlinə hədiyyə etmək üçün müxtəlif şirniyyatlar, bəzək əşyaları, qiymətli parçalar bağlanır. Əvvəllər "Şax bəzəmə" zamanı ən hündür milinə adətən nar sancılarmış. Son dövrlərdə isə daha çox bəzək əşyaları, yaxud da gül bağlanır. Müxtəlif rəngli şirniyyatlar şaxa xüsusi gözəllik verir. Kənddə toy olarkən al-əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edən şaxın toy mağarına gətirilməsi qonaqlara xüsusi zövq verir. Şaxın mağara gətirilməsini isə ən böyük maraqla uşaqlar gözləyir. Onun üzərindəki şirniyyatlardan qoparıb yeyirlər ["Oğuz səsi" qəzeti, 30.06.2019].

Kazak ilçesinin Ağköynək köyünden olan Akif Hesenoğlunun söylədikləri: Şah 1971 yılında meyvə kutuları üzerinde yapılıyordu. Nitekim kutun tam ortasına 1 metre yüksekliğinde ağaç konur ve mismarlan'ıyordu. Sonra dört tarafından da baş kısmında birleşene kadar 4 ağaç mismarlan'ıyorlardı ki, yıkılmasın. İçerisini kırmızı ipek kumaş kapatılırdı. Ağacın üstünü tatlılarla kaplıyorlardı, hatta dibine de tatlı tökərdilər, ve ağacın tam baş kısmına ise en güzel, en büyük bir elma takarlardı.

Ağrı düyün geleneklerinde "Gelin oğlan evine yaklaştığı sırada, damat sağdıcı ile birlikte evin damına çıkar. Başlarına bir pardesü çekmiş halde gelini beklerler. Gelin kapıda attan taksiden indirilirken damat bacadan gelinin başına demir para ve karışık meyve atar, elmayı gelinin başına vurmaya çalışır". Bu düyün geleneyi Nahçıvan da da vardır. Naxçıvan düyün geleneklerine göre gelin damat evine gelince damat aynı Ağrıda olduğu kibi gelinin başına elma atardı. Gelinin başına atılan diger demir para, princ, ekmek ve çikolata ise demek olar ki, Kazak, Tovuz, Gedebey, Borçalıda düyünlerde bu gen de yaşatılmakdadır.

Akif Hesenoğlunun söylediklerinden: Şahin dibine hem de ayna koyarlardı, aydınlık belirtisi olarak. Şahı sadece akşamları yaparlardı. Benim eşime Çaylı köyünden şah getirdiler. Bu olay 1971 senesi haziran ayının 25 de oldu. Eşim Mahirəyə Kazak ilçesinin Çaylı köyünden olan arkadaşı Sadakat adlı bir bayan sağdıcı getiriyordu. Gece lopa ve zurna balaban'la getirirlerdi şah. Bunun için özel hazırlık töreni yapılıyordu. Gerimeden hazırlanmış lopa 2-3 gün önceden nöyütə koyulurdu. Düğünü olan kızın akrabaları ve arkadaşları olan genç kızlar çete ile geliyorlardı bacılıq evine, konuk çağrılırdı. Zurna defa çalınardı genç kızlar oynarlardı. Şah getirme töreninde ev sahibine yakın olan yaşlı kadınlardan biri şahı koruyan oluyordu. Şah alınan sıra bey ve kardeşliği şaha yaklaşırken ki, şahı alsınlar, kadın şahı koruyordu ve vermiyordu. Bu sırada bey ve kardeşlik bu kadına hediye verdiler. Kadın nəmərini aldıktan sonra yüksek sesle "Allah mübarek eylesin" deyip şahı veriyordu. Avluda gençler ça-

lıb-oynayırdılar. Şahı da bey ve kardeşliği avluya aparardılar avlunun ortasında yere bırakırlardı ve çevresinde gençler oynarlardı. Sonra yavaş-yavaş şahı götürərdilər gelin evine. Demek burada en ilginç detay şahin dokunulmaz olmasıdır. Gençler şahı öyle korurlardı ki, hiç kimse ona dokunmasın. Şah olduğu gibi gelecekti kız evine. Yolda birkaç yerde dururlardı yine şahin etrafında dans ederlerdi. Bu hem şahı aparan gençlerin yorulmaması için idi. Çünkü, süslenmiş şah oldukça ağır oluyor.

Kazax ilçəsində ən çox yayılmış və ən qədim idman növü güləş olduğundan Şaxın ətrafında oynayan gənclər qara zurnanın sədası altında "güləşəngi" oynayardılar. Onlar bu dansı biraz ciddiyetsiz icra ederlerdi. Hiç kimse bir-birini yıkamazdı. Yani mağlup olan olmuyordu. Şah geliyordu kız evine. Şahı son kim getiriyorsa kız evine kapının ağzında dururdu, kız yengısi onlara yaklaşır ve hediye verdi şahı təh pusulasında alırdı. Beyne kardeşlik kızın en yakın arkadaşı evinde hediye verdi şahı alıyor, kız evinde ise şahı getiren yengiden hediye alıp şahı teslim veriyordu. Şahin içinde çikolata, şekerleme, corab, mendil, kısacası kim neye gücü çatırdısa onu da koyardı. Meyve de koyulurdu. Şah aynı evde kalıyordu. Gelin damat evine taşındığında gelinle beraber şah da damat evine gelirdi.

Düğünün ertesi gün şahin üzerinden ilk tatlıyı bey alırdı. Bu "bey şahı derdi" denilirdi. Sonra şahin üzerinde olan tatlılardan əkrabalara, düğünde emeği geçenlere hediye verirlerdi. Şah düğünden birkaç gün sonra geri döndürülüyordu. Erkek evi gelinin yakın arkadaşı evine aynı şahı nəmərlə birlikte birkaç ihtiyarlarla gönderiyordu. O yapılmış şah köyde düğünü olan gençlerden kime gerektiyse kullanıp geri kaytarardılar (19.02.2020. söyledi Akif Hesenoğlu. 1944 doğumlu).

Karapapak Türklerinde "şah kaldırma" geleneği ile İslamiyet öncesi Türk topluluklarında "kağan kaldırma" töreni arasında benzerlikler bulunmaktadır. Dursun Yıldırım, "kağan kaldırma" töreni için: "Eski Türk inanışında kağan olacak kişinin tanrı tarafından kabul edilmesi için bir tören düzenlenmektedir. Kağan kaldırma adındaki bu törende amaç, adayın Tanrı ile ilişkiye geçmesi ve iletişim kurmasıdır. Törende Tanrı'ya "yagış" adı verilen özel bir kurban sunulur, ardından iletişimin kolaylaşması için kağan adayı aşağıdan yukarı doğru kaldırılarak yükseltilir" (1998: 110) şeklinde bahseder. Tahta çıkacak kişiyi kutsallaştırma töreni sadece kağan kaldırmada değil, Şamanlar için de uygulanır. Şaman törenlerinde ise Kürşat Koçak'ın ifadelerine göre: "Altay ve Sibirya Şamanlığındaki inanca göre Şamanlar göğe çıkarlar ve göğün dokuz katını dolaştıktan sonra yere inerler. Şamanın göğe çıkmasından önce bir tören yapılır ve Şaman, dokuz Şaman çırağının tuttuğu beyaz bir keçe üzerine konarak doğudan batıya dokuz defa döndürülür.

Azerbaycan filmi olan "Beyin oğurlanması" filminde "Şah bezeme" geleneği yer almaktadır. "Beyin oğulanması" uzun metrajlı filminin yönetmenleri Ceyhun Mirzeyev ve Vakıf Mustafayevdir. Film 1985 yılında çekilmiştir. Çekim sırasında yönetmen Hasanağa Turabov görüyor ki, senaryo ve çekilen malzeme gerçeği hayattan çok uzaktır. Böylece o, uydurma düğün sahnesi yerine köyde olan düğünü filme alıyor ve sonuçta mükemmel bir film kontrol etmiş olur. Asıl düğünle ilgili hikayeler ise filmin ikinci öykü çizgisini oluşturuyor. Burada neşeli ve kederli öyküler birbirine organik hızda kapanmıştır. "Beyin oğurlanması" filmi Şamahı ilçesinin Melhem köyünde, 1985 yılında filme alındı ve film çekimine köy halkı katıldı. Filmin en meraklı kısmı real düğün sahnesinde "Şah bezeme" olayı oldu. "Şah bezeme" tüm gelenekleri ile ifade edildi. Son dönemlerde şehir düğünlerinde ayrıca dügün salonlarında de "Şah bezeme" geleneğini yerine getiriyorlar. Burada biraz hassasiyet farklı oluyor. Artık köylerde ikamet eden evlenecek kişiler de düğünlerini düğün salonlarında yapmaktadır. Bu durum düğün ritüellerinde de birçok değişikliğe sebep olmaktadır. Çünkü insanları zaman ve mekân olarak kısıtlayan düğün salonları, ritüellerin birçoğunun gerçekleştirilmesi için elverişli bir ortam olmamaktadır. Şah kaldırma geleneğinin de bu değişim sürecinden etkilenmesiyle geleneğin uygulanmasında çeşitli eksiklikler görülmektedir. Yine de düğün salonlarında bu geleneği uyğulamak isteyen kişiler olmakta ancak "şah bezeme" geleneğindeki uyğulamalar tam anlamıyla gerçekleştirilememektedir. Buna rağmen bu geleneğin modern zamanın lüks düğün salonlarına kadar taşınması mitin bir şekilde modern hayata taşındığını göstermektedir (Ergin Altunsabak).

SONUÇ

Türk halklarının düğün geleneyi onun tarihinin, kültürünün eləcə də folklorunun taşıyıcısı olarak günümüzde de yaşamaktadır. Evlilik gelenekleri yörelere göre farklılık gösterir. Borçalı, Gence, Tovuz, Gedebey, Kazak, Kars, Ardahan, Sivas, Tokat, Ağrı gibi yirlerde yaşayan Karapapak Türklerinin sürdürdüğü bi çok farklı düğün gelenekleri ile yanaşı "şah kaldırma geleneği"de, düğün geleneklerinin değişmesiyle birlikte yok olmaktadır. Ancak bu geleneğ köy düğünlerinde bi şekilde günümüzde devam etmektedir. Azerbaycanın Kazak ilçesinde ve Ağrı'nın Taşhcay ilçesinde 'Şah Bezeme' geleneği bazı deyişikliye uğrasa da yüz yıllardır devam ediyor. Bi çok hüsusiyyetleri ile benzerlikleri vardır. Bazi yerlerde "Şah kaldırma" bazan isə "Şah bezeme" adı ile tanınmakdadır. Şah bezeme ile bağlı araştırma zamanı hatta bədd duaları da araştırdık. Bi kaç kişilərlə söhbetler zamanı onların yaddaşında olan eski düyünlerde "Şah kaldırma" geleneyindeki adetleri de mekaleye dahil ettik.

KAYNAKCA:

1. "Oğuz sesi" gazetesi, 30.06.2019
2. Cerrahoğlu, Münir. "Mitolojilerde ve Türkiye'de Derlenen Masallarda Narın Yeri", Turkish Studies, 7/1, s.643-651. 2012
3. Ergün Altunsabah. Millî Folklor, 2016, Yıl 28, Sayı 112
4. İsmail, Mehmet. "Azerbaycan Sözlü ve Yazılı Edebiyatında Nar", Turkish Studies, 3/5, 2008 s.217-226.
5. Kafkasyalı Ali, "Karapapak Türkleri", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (AÜTAED), Erzurum 2012, sayı: 48, s. 269-304.
6. Tanrıverdi, Mustafa. Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

KAYNAK KİŞİLER

K.1. Akif Hesenoğlu. Kazak ilçesinin Ağköynek köyü. 1944 doğumlu. 15. 02.2020
K.2. Dr. Aydın Mustafayev 1973, doğumlu.
K.3.Dr. Elçin Qaliboğlu 1972 doğumlu.

XÜLASƏ

İlhamə Qəsəbova
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: ilhame92@mail.ru

ANADOLU VƏ AZƏRBAYCAN QARAPAPAQ TÜRKLƏRİNİN "ŞAH BƏZƏMƏ" ƏNƏNƏSİ

Qarapapaq və Tərəkəmə adları ilə tanınan türklər eyni etnik qrupa mənsub olub, yaşadıqları bölgələrdə hər iki adla da tanınırlar. Qarapapaqlar və ya Tərəkəmələr bu gün Gürcüstanın Borçalı bölgəsində, Azərbaycanın Gəncə, Tovuz, Qazax və Gədəbəy rayonlarında, İranın Sulduz bölgəsində, həmçinin Türkiyənin Qars, Ardahan, Ağrı, Muş, Sivas, Amasya və Tokat şəhərlərində yaşayırlar. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan, Gürcüstan və İran türklərinə məxsus dövlət və xanədanlıqların tərkibində mühüm güc mərkəzinə çevrilən Qarapapaqlar, Qazax-Şəmsəddin xanlığı, Borçalı sultanlığı kimi siyasi qurumlar da yaratmışlar. Hazırda Qarapapaqlar bir icma halında beş ölkədə məskunlaşmışlar.

Türk xalqlarının toy adət-ənənələri onların tarixinin, mədəniyyətinin və folklorunun mühüm daşıyıcısıdır. Toy və evlilik ənənələri bölgələrə görə fərqlənsə də, keçmişdən günümüzə qədər gələn zəngin mədəni irsi özündə əks etdirir. Borçalı, Gəncə, Tovuz, Gədəbəy, Qazax, Qars, Ardahan, Sivas, Tokat, Amasya və Ağrı kimi bölgələrdə yaşayan Qarapapaq türkləri çoxsaylı toy adətlərini bu günə qədər qoruyub saxlamışlar. Bu ənənələrdən biri olan "şah qaldırma" və ya "şah bəzəmə" adəti zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, bəzi kəndlərdə hələ də yaşadılmaqdadır. Azərbaycanın Qazax rayonunda, Türkiyənin Ağrı vilayətinin Taşlıçay (Taşlı-

çay) rayonunda və Qars bölgəsində "şah bəzəmə" ənənəsi əsrlərdir ki, bəzi dəyişikliklərlə davam etdirilir.
"Şah qaldırma" adəti arxaik (ibtidai) inancların bu günə qədər gəlib çıxmış bir nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bu mərasimdə müşahidə olunan bir çox elementlər qədim türk toplumlarında mövcud olan mədəni dəyərlərlə oxşarlıq təşkil edir. Şah ağacında yer alan məhsuldarlıq və çoxalma ilə bağlı rəmzlər bu ənənənin bolluq və bərəkət ayini ilə bağlı olduğunu göstərir. Ətraflı araşdırıldıqda "şah qaldırma" mərasiminin keçirilməsi və bu mərasim üçün hazırlanan şah ağacı qədim inancların simvolik təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Ağrı vilayətinin Taşlıçay rayonuna bağlı Yuxarı Toklu kəndində keçirilən toylarda "şah bəzəmə" ənənəsi bu gün də davam edir. Taşlıçay rayon mərkəzindən təxminən 9 kilometr məsafədə yerləşən bu kənddə yüz illər öncəyə gedib çıxan adət yeni nəsillərə ötürülür. Xüsusilə Qarapapaq kəndlərində qorunub saxlanılan bu ənənə toylara rəng və canlılıq qatır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində də toylarda "şah qaldırma" mərasimi keçirilir; məsələn, Qazax rayonunun Çaylı kəndində şah müxtəlif şəkildə bəzədilir və zurna-balaban sədaları altında mərasim yerinə gətirilir. Bu oxşarlıq Yuxarı Toklu kəndində də müşahidə olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarapapaq, Qazax rayonu, toy ənənəsi, şah bəzəmə

ABSTRACT

Ph.D. Ilhama Gasabova
ANAS Institute of Folklore

E-mail: ilhame92@mail.ru

The tradition of "Shah bezeme" in Turks from Agri region and Azerbaijan Karapapak

The Turks known by the names Karapapak and Terekeme are the same group and are referred to both names in the region where they live. The Karapapaks or the Terekemes (cattle-breeding nomad) have been living now in Borchali which is the area of Georgia, Ganja, Tovuz, Gazakh and Gedebey regions of Azerbaijan, in the city of Sulduz of Persian, in the cities such as Gars, Ardahan, Agri, Mush, Sivas, Amasya and Tokat. In various periods the Karapapaks, who had established khanates and sultanates such as Gazakh - Shamseddin Khanate, Borchali Sultanate, are now settled in five countries. The wedding tradition of the Turkic peoples is the carrier of its history and culture. Although the traditions of marriage vary by region, they include the cultural accumulation from the past to the present. Many different wedding traditions maintained by the Karapapak Turks living in different places such as Borchali, Ganja, Tovuz, Gadabey, Gazakh, Kars, Ardahan, Sivas, Tokat, Ağrı and the "Tradition of Shah lifting" also disappear with the change of wedding traditions. However, this tradition is continued in some way at village weddings. The tradition of "Shah decoration" has been going on for hundreds of years, although it has undergone some changes in the Gazakh district of Azerbaijan and in the Tashcay district of Ağrı.

In the example of the tradition "Lifting Shah" the determination is made for the application of archaic beliefs today. Accordingly, there appears to be a partnership among the many practices in the Shah removal tradition and the various cultural acceptances and rejections seen in the ancient Turkic communities. There is also a kind of abundance ceremony associated with the elements in the Shah tree for reproduction. This tradition can be considered as a symbolized form of practice of the old Faith when the "Shah's tree" and the application of the ceremony are examined in depth for the Shah lifting tradition that emerged in various periods.

The tradition of "Shah decoration" continues today at weddings held in the village of Yukari Toklu in the Tashchay district of Ağrı. In the village of Yukari Toklu, located 9 kilometers from Tashlıchay district, the tradition of "Shah decoration" dating back hundreds of years is continued and passed on to new generations. Especially in the villages of Terekeme (Karapapak), this tradition make the weddings much better. "Shah is removed" in weddings in some regions of Azerbaijan. In the village of Chayli of Gazakh district is decorated with different traditions. The decorated shah is accompanied with the zurna (a sort of flute). This sameness is also observed in village of Yukari Toklu.

Key words: Azerbaijan, Karapapak, Gazkh region,

the wedding tradition, shah decoration

АННОТАЦИЯ

Ильхама Касабова
Институт Фольклора НАНА
Доктор философии по филологии, доцент
E-mail: ilhame92@mail.ru

Традиция «Шах беземе» у турок Агринского региона и Карапапак Азербайджана

Турки, известные под названиями карапапак и терекеме, являются одной и той же группой и называются обоими названиями в регионе, где они проживают. Карапапаки или терекемы (скотоводческие кочевники) в настоящее время проживают в Борчалы, что является областью Грузии, в Гянджинском, Товузском, Газахском и Гедабекском районах Азербайджана, в городе Сулдуз в Персии, в таких городах, как Карс, Ардаган, Агры, Муш, Сивас, Амасья и Токат. В различные периоды карапапаки, которые основали ханства и султанаты, такие как Газах-Шамседдинское ханство, Борчалинский султанат, в настоящее время проживают в пяти странах. Свадебная традиция тюркских народов является носителем его истории и культуры. Хотя традиции брака различаются в зависимости от региона, они включают в себя культурное накопление от прошлого к настоящему. Многие свадебные традиции, поддерживаемые турками-карапаками, проживающими в таких местах, как Борчалы, Гянджа, Товуз, Гедабек, Газах, Карс, Ардаган, Сивас, Токат, Агры, также исчезают вместе со сменой свадебных традиций. Однако эта традиция в какой-то мере сохраняется на сельских свадьбах. Традиция «украшения шаха» существует уже сотни лет, хотя и претерпела некоторые изменения в Газахском районе Азербайджана и Ташкайском районе Агры.
На примере традиции «поднятия шаха» решимость применять архаичные верования сегодня очевидна. Таким образом, прослеживается взаимосвязь между многочисленными практиками, связанными с традицией «снятия шаха», и различными культурными традициями, принятыми и отвергнутыми в древнетюркских общинах. Существует также своего рода церемония изобилия, связанная с элементами дерева шаха, способствующими воспроизводству потомства. Эту традицию можно рассматривать как символическую форму практики древней Веры, когда «шахское дерево» и применение церемонии подробно изучаются на примере традиции поднятия шаха, возникшей в разные периоды.
Традиция «украшения шаха» продолжается и сегодня на свадьбах в селе Юкары Токлу Ташчайского района Агры. В селе Юкары Токлу, расположенном в 9 километрах от Ташлычайского района, традиция «украшения шаха», насчитывающая сотни лет, продолжается и передается из поколения в поколение. Особенно в селах Терекеме (Карапапак), эта традиция значительно улучшает качество свадеб. «Шах снимается» на свадьбах в некоторых регионах Азербайджана. В селе Чайлы Газахского района украшение шаха происходит по-разному. Украшенный шах сопровождается игрой на зурне (разновидность флейты). Эта традиция также наблюдается в селе Юкары Токлу.

Ключевые слова: Азербайджан, Карапапак, Газахский регион, свадебная традиция, шахское украшение.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 18.11.2025
Çapa qəbul olunub: 20.12.2025

The date of the admission of the article to the editorial office: 18.11.2025
Accepted for publication: 20.12.2025

Статья поступила в редакцию: 18.11.2025
Принята к публикации: 20.12.2025